
Лариса Виногородська

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу давньоруської і
середньовічної археології
Інституту Археології НАНУ

УКРІПЛЕНІ ПАМ'ЯТКИ ПОДІЛЛЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)

У статті подається огляд укріплених пам'яток XIII–XIV ст. Середнього Подністров'я та Побужжя за матеріалами археологічних досліджень.

Ключові слова: укріплення, Данило Галицький, Подністров'я, Побужжя.

Історія будівництва укріплень на Поділлі нерозривно пов'язана з політичною історією краю, яка з середини XIII ст. була досить складною і цілком залежала від колонізаційних процесів, що відбувалися в Україні [1]. Прикордонне положення українських земель і складна політична ситуація протягом XIII–XVII ст. вимагали постійного спорудження укріплень, які були різноманітними відповідно часу і території, на якій вони споруджувалися (кам'яні, дерево-земляні, змішані). Дослідниками фортифікації Поділля виділяються три основні етапи будівництва укріплень на Поділлі, що пов'язуються з трьома періодами його історії [2]. Перший етап – будівництво укріплень у середині XIII ст., коли історична доля Пониззя тісно сплітається з долею Галицько-Волинського князівства і будівництвом укріплень Данилом Галицьким для захисту і боротьби проти татар; другий етап оборонного будівництва відноситься до литовського колонізаційного періоду в історії Поділля і часу Казимира Великого, який за Густинським літописом “мурами гради омує” [3]; третій етап відноситься до періоду приєднання Поділля до Польщі, коли почалася активна розбудова як коронних так і приватних замків. Оборонні споруди кожного етапу відповідали цілям і завданням свого часу як у воєнно-політичному, так і в соціально-економічному напрямках, а також будівельним традиціям та розвитку зброї і фортифікаційного мистецтва у різні періоди.

Однак, укріплення Поділля як цілісне явище, що відбиває певні історико-культурні та політичні етапи розвитку краю досі мало досліджувалося в вітчизняних комплексних архітектурно-археологічних та історичних аспектах, хоча історіографія досліджень по укріпленням Поділля нараховує достатню кількість робіт, в яких підіймаються питання, пов'язані з цією проблемою у різних ракурсах: політичних, економічних, правових та інших. Ще наприкінці XIX – поч. XX ст. вийшли праці В.Б. Антоновича, М.Л. Любавського, М.В. Владимирського-Буданова, Ф.Т. Леонтовича, М.С. Грушевського, С.Григор'єва-Наш, П. Молчановського, що містили історико-географічні та політичні нариси українських земель, у тому числі і Поділля [4]. Значну увагу приділяв вивченню укріплень Західного Поділля Є. Сіцінський. Його працями “Оборонні замки Західного Поділля” та “Археологическая карта Подольской губернии” досі користуються дослідники [5]. З історією Поділля у часі пов'язана робота Батюшкова “Поділля” [6]. Значний інтерес представляє робота Гульдмана “Памятники старины на Подолии”, де він розглядає в історико-археологічному аспекті городища, замкища та замки на теренах Поділля [7]. З сучасних вітчизняних дослідників слід відзначити роботи Євгенії Михайлівни та Ольги Анатоліївни Паменицьких по дослідженню фортець Поділля, насамперед, Кам'янець-Подільська, Є. Лопушинської, що досліджувала Меджибіж, І. Могитича та Р. Могитича, що проводили історико-архітектурні дослідження замків на Поділлі [8]. Питаннями еволюції фортифікаційних систем мурованих замків Західного Поділля і Волині займався Ю. Нельговський [9]. Багато років працював над створенням каталогу оборонних споруд України львівський дослідник О. Мацюк та інші українські дослідники [10]. Вивченню укріплених поселень Східного Поділля за історико-архівними даними присвятив свою монографію В. Мальченко [11]. Ним складений каталог укріплених пам'яток. Останнім часом вийшла низка монографій, альбомів і науково-популярної літератури присвячених замкам України, в яких розглядаються й замки Поділля [12].

Окремого розгляду потребує польська історіографія, присвячена прямо чи опосередковано аспектові української історії фортифікації. Насамперед, це науково-популярні нариси Й. Ролле (Антоні І.) з історії Поділля. Найбільш відома його тритомна монографія присвячена прикордонним містам: Бару, Жванцю, Кам'янцю, Могильову, Манівцям, Чернокозинцям, Шаргороду [13]. Вагомим науковим внеском є серія томів статистичних джерел середини XVI – початку XVII ст. з історії України О. Яблоновського. Автор слушно пов'язує розвиток фортифікаційної мережі порубіжжя з колонізаційними процесами, де велика роль у оборонному будівництві надавалася шляхетській ініціативі [14]. Серед польських істориків кінця XIX – початку XX ст., котрі розглядали питання фортифікації окремих поселень та місцевостей, треба згадати К. Пуласького, А.Прусевича, А.Пшездецького, А.Чоловського [15]. Слід відзначити працю А.Круля, в якій розглядаються укріплення західного українського порубіжжя [16]. Великий внесок у вивчення оборонної архітектури зроблено

у працях відомого дослідника цього питання Б. Гверкина, котрий склав каталог мурованих замків на землях Польщі та вивчав особливості пристосування до оборони замків Зінькова, Токів, Язлівця інших [17]. Крім цього, існує ще багато праць польських вчених, присвячених оборонному будівництву XV-XVII ст., в яких тим чи іншим чином розглядаються оборонні споруди на теренах України.

Треба зазначити, що у польській історіографії оборонного будівництва з українського прикордоння представлено переважно територію Західного Поділля. Брацлавщина згаданими вченими майже зовсім не досліджувалась, а звертаючи увагу на те, що на цій території, в більшості, будувалися дерев'яні замки, які не збереглися, то важливе значення для вивчення укріплень мають археологічні дослідження, які не тільки допомагають виявити особливості забудови території замків, а й визначити хронологію та матеріальну культуру пам'яток, що має важливе значення для історичної атрибуції пам'яток та їх місця в урбанізаційному процесі розвитку міст і містечок Поділля. Серед таких робіт відзначимо праці М.П. Кучери по дослідженню давньоруських і пізньосередньовічних городищ та замків Побужжя [18], а також праці по дослідженню окремих пам'яток Поділля, таких, як Бакота, Студениця, Буша (І.Винокур, П.Горішній), Рашків (В.Баран), Гринчук (С.Пачкова), Кам'янець-Подільський (Є.Пламєницька, О.Пламєницька, І.Винокур, М.Петров, Л.Виногородська та інші), Пилява, Старокостянтинів, Зіньків, Брацлав, Вінниця, Бар (Л.Виногородська), Теребовля (Б.Тимошук, М.Ягодинська, Р.Могилич, Л.Виногородська), Меджибіж (Є.Лопушинська, О.Авагян, Ю.Толкачев, Б.Моця), замок «Ракочі» під Меджибожем (О.Погорілець, С.Стопенчук, С.Демидко) та інші [19]. Деякі замки досліджувалися ретельніше, на інших проводилися тільки розвідково-охоронні роботи. Але результати досліджень дозволяють простежити як збереження традицій в оборонній архітектурі Поділля, тенденції до змін і поліпшення обороноздатності фортифікації (в зв'язку з появою вогнепальної зброї) в використанні нових фортифікаційних прийомів і принципів зведення укріплень, так і в історичному і культурному розвитку території у часі. Слід відзначити, що в процесі дослідження виявилися деякі відмінності у розвитку фортифікації в різних регіонах Поділля, що фіксуються вже у першому періоді будівництва разом з відмінностями в соціально-економічному і культурномурозвитку (в тому числі і матеріальній культурі). Ці відмінності і поступова колонізація західної території Поділля Польщею з активним провадженням своєї культури та релігії і приводять в подальшому до розділу території Поділля на Східне і Західне, що продовжують розвиватися кожний своїм шляхом в тому числі і в розвитку оборонних укріплень. У даній статті будуть розглянуті укріплення першого періоду.

Розглядаючи укріплені пам'ятки першого періоду зазначимо, що їх будівництво на Пониззі, насамперед, зосереджувалося на межі з татарами і пристосовувалося як для захисту населення від набігів (городища-сховища), так й для міцних довготривалих укріплень-замків з перспективою для подальшого розвитку на цих місцях міста. Активна оборонна діяльність Данила Галицького була спрямована на підготовку опору Орді, насамперед, на Пониззі вздовж Дністра, яке Данилонамагається інкорпорувати з метою використання його геополітичного положення для боротьби з монголами куди він направляється у 1242 році «уставити землю» [20]. Мається на увазі відремонтувати та поновитистарі укріплення й побудувати у колонізаційних цілях нові.

Прикладом укріплення-сховища може бути досліджене розвідковими розкопками за участю автора укріплення біля с. Сокилець, на лівому березі р. Ушиці в урочищі «Городисько» Хмельницької області Дунаєвського району [21]. Це городище-сховище мисового типу середини XIII ст. згадується ще у працях дослідників Поділля кінця XIX – початку XX ст. разом з пам'ятками давньоруського часу (городища, кургани, поселення) [22]. Розташоване на підвищеному кінці високого підковоподібного мисуприблизно 230,0 м завдовжки, що підіймався над рівнем Ушиці на 30,0 м і відділявся з напільного боку від поля зараз ледве помітним ровом. Городище розміром 75,0×30,0 м було обмежено від решти частини мису двома дугоподібними валами до 3,0 м заввишки з сухим загостренням до низу ровом між ними, що перерізали мис поперек. Стінки рову були викладені пласким камінням вапняку. З протилежного боку на краю городища був розташований ще один невеликий дугоподібний вал (зараз біля 0,5- 0,7 м заввишки), який захищав городище з боку ріки. Зовнішній вал не було розчищено за недостатністю часу, а на вершині внутрішнього валу, мабуть, стояв тин (знайдено у горілому шарі до 0,3 м завтовшки фрагменти обгорілих жердин діаметром 0,08-0,12 м). Можливо, це був подвійний тин, який ще не встигли обмазати глиною. З середини внутрішній валпідпирали відкриті у середину городища кліті, западини від яких насичені горілим деревом, збереглися до цього часу. Фрагмент кліті було розкопано (не докопано) під час шурфування городища. І тин і кліті було спалено. У горілих залишках тину серед вугілля знайдено фрагменти горщика галицьковолинського типу (XIII ст.) з різко відігнутих назовні вінчиком. Площа городища і мису задернована і майже суцільно вкрита великими і малими валунами, що робить її незручною для забудови. Це підтверджує думку про використання городища як сховища, а не для йогозаселення. Як ми бачимо, городище існувало як сховище зовсім недовгий час(повна відсутність знахідок) і було зруйноване Данилом Галицьким, як і більшість інших споруджених ним укріплень, за наказом Бурундая 1259 року. Після спалення городища його вже не використовували.Звертаючи увагу на те, що в давньоруський час на території с. Сокилець і його окозії існував міцний центр з городищем (в урочищі Сон-Гора), могильником з підплитовими похованнями, курганами, печерним монастирем та кількома поселеннями [23], можемо сказати про вдале використання Данилом місцевості з подальшою

перспективою її розвитку. І вже у литовський період внизу під городищем, на березі річки, виникає поселення, яке у документах XVI–VIII ст. значилося містечком. Наприкінці XIX ст. при складанні археологічної карти Поділля Є. Сіцінський обстежив це містечко і відмічав фрагменти міських кам'яних стін та розібрану місцевим ксьондзом на будівництво кухні башту [24]. В ньому досі стоять розвалини костельу XVII–XVIII ст. з підземними ходами, що проходили через містечко до річки.

Звернемо увагу на ще одне укріплення споруджене, на нашу думку, Данилом Галицьким. Це городище XIII ст. на території замку у м. Кам'янець-Подільський. Вперше його зафіксувала Є. Паменицька під час розкопок у 60-ті роки XX століття [25]. На внутрішньому дворі замку нею було розкрито фрагмент рову і кам'яний фундамент овальної у плані споруди розміром 7,25 x 6,2 м, що стояла на материковій скалі і яку Є. Паменицька трактувала як залишки вежі-донжону та датувала, за керамікою і аналогіями з галицько-волинськими вежами-донжонами, серединою XIII ст. (нажаль, археологічний матеріал зібраний під час розкопок не відомо де знаходиться, у всякому разі у фондах Кам'янець-Подільського музею його немає). У середині вежі зафіксоване було вирублене у скелі поглиблення (розчищене до глибини 5,0 м), що повторювало обриси вежі. Скоріш за все, це був колодязь, що не встигли доробити. Подібна вежа зафіксована у замку в Тербовлі, що також стояла на подвір'ї над колодязем. Дійсно, звертаючи увагу на широке будівництво укріплень Данилом, відмітимо, що всі закладені ним міста і укріплення в них мають вежу-донжон (Львів, Холм, Стовп'є, Язловець і т.д.), що як відзначають дослідники притаманно галицько-волинській школі оборонного будівництва XIII ст. [26]. Є. Паменицькою було зроблено графічну реконструкцію городища з баштами і в'їзними воротами, що мало округлу форму. У 2010 році під час археологічних досліджень на Північному бастіоні замку було розкрито фрагмент валу XIII ст., що виходив на крутий схил мису (датоване за керамікою знайденою під час розкопок на валу і його схилах), що дає підставу говорити про існування на території замку укріплень XIII ст. і які не співпадають з накресленими обрисами городища Є. Паменицької, але це питання потребує подальших археологічних досліджень. На нашу думку, укріплення XIII ст. на території замку споруджені Данилом Галицьким, що знаходить підтвердження і в історичних даних. Звертаючись до історії Пониззя цього часу відзначимо, що за літописами Данило планував «установити землю», тобто колонізувати її і підготувати до оборони [27]. Колонізація проходила шляхом підкорення міст, що піддалися під верхність Орди і, насамперед, Бакоти, столиці давньоруського Пониззя, де сидів зрадник Милей. Тому, на нашу думку, руйнування Бакоти було зроблено Данилом Галицьким, а не ординцями, яким не було сенсу це робити. Саме це (додаючи сюди спалення міст Болоховщини за підкорення монголам) спонукало Бурундая надати наказ про зруйнування усіх укріплень в Галицько-Волинській державі, який, ще не готовий до опору, Данило повинен був виконати [28]. Для будівництва нової столиці на Пониззі він вибрав Кам'янець і почав будувати нові укріплення за традиціями волинської школи. Вибір його не був випадковим. Крім використання зручного місцезнаходження для укріплень, він опирався на вже існуючу міську структуру на острові з городищем і парком, що підтверджують розкопані у 2012 році на території Вірменського бастіону залишки валу давньоруського часу [29].

Мабуть, слід згадати про ще одне городище на Пониззі, що примикає за оборонною структурою до вище перерахованих пам'яток. Це городище XII–XIII ст. (за визначенням автора розкопок) біля с. Гринчук Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, розкопки на якому проводила С. Пачкова [30]. Під час робіт нею були досліджені залишки вежі-донжону квадратної у плані, що примикала до валу на самій високій точці городища з західного боку [31]. Споруда мала площу біля 30,0 кв. м й була заглиблена у материк на 0,4–0,45 м. Долівка була підмазана глиною, а стіни потиньковані глиною з домішкою соломи і вимашені вапном. Вздовж валу знаходилися кліті відкриті у бік дитинця, як і в Сокильському городищі. Вал з ровом з напільного боку, що йшов з заходу на схід, доходив з обох боків до ескарпованого урвища.

Про укріплення на Середньому Побужжі (Східне Поділля) першого періоду у нас недостатньо даних, але ця територія згадується у деяких джерелах середини XIV ст. як топонім «Прославія» і пов'язується з політичною історією цього краю. Дослідниця Поділля О. Білецька на підставі інформації італійського хроніста Маттео Вілані про походи угорського короля Лайоша I разом з королем Прослав'ї у «поле» проти татар в 1352 і 1354 рр. та спираючись на булли папи римського Климента VI дані Лайошу у зв'язку з цими походами, ототожнює цю місцевість з територією навколо Брацлава (Побужжя?) і висловлює думку про перебування деякий час на території Поділля угорців [32]. Я. Дашкевич висловлює припущення щодо ототожнення Прослав'ї з Брацлавською тьмою з центром в Брацлаві, а прославського короля з одним з золотоординських темників [33]. На нашу думку, поява на території Середнього Побужжя спільності під назвою Прослав'я відноситься, мабуть, як і етно-територіальні спільності «Болохівська земля» та «Пониззя» до періоду панування на Поділлі Золотої Орди, що межувала з вище названими територіями на північному та південному заході а на півдні – з золотоординськими володіннями «полем». Всі три назви зникають умовно з приходом на Правобережжя України Литви і з'являється нове територіальне об'єднання – Поділля, що об'єднує в собі території Пониззя, Прослав'ї і частково Болохівщини. Розкопками на території Брацлавського замку було відкрито залишки горо-

дища давньоруського часу (за археологічним матеріалом), що було спалене монголами [34]. Під глинобитною підлогою кузні XIV – початку XV ст. було відкрито залишки господарських споруд XIII – поч. XIV ст. Дуже цікавою є знахідка на підлозі кузні розвалу амфори середини XIII ст. костянтинопільського виробництва (за визначенням В. Булгакова) вкритої білим ангобом, що говорить про підтримання торгових зв'язків на той час, незважаючи на монгольську навалу і підтверджується знахідками подібних амфор на Волині (розкопки в Старокостянтинові).

Ще дві укріплені пам'ятки середини XIII – XIV ст. розташовані на території м. Вінниця [35]. Перші відомості пром. Вінницю відносяться до другої половини XIV ст. і пов'язані із колонізацією України Литвою. Але деякі дослідники історії Вінниці вважають, що місто існувало ще до приходу литовців і мало укріплене городище. На нашу думку, також замчище було оточено валами, залишки яких помітні на фотографіях XIX ст. Під час робіт було відкрито залишки дев'яти житлових споруд, від яких залишилися тільки черені печей зі стінками підквадратної форми на підсипці 0,25-0,3 м завтовшки, а в одній виявлено відкрите вогнище, в якому на глиняному черені знайдено розвали трьох горщиків. Один з горщиків за формою і конфігурацією вінець, якщо б він був знайдений окремо, міг бути датований серединою XIII ст. а два других відповідно – XIV ст. Але горщики знайдені в одному місці в попелу вогнища, що означає співіснування цих форм деякий відрізок часу. Відомо (що відзначається і до сьогодні), що масові керамічні вироби можуть зберігати свою форму досить тривалий час (50-60, а то і більше років) і поступово змінюють свою конфігурацію. Крім цього на площі городища зібрано багато фрагментів сирцевої цегли. Відзначені вище знахідки відкритих вогнищ, сирцевої цегли і техніки перепланування забудови (коли старі житла забутовують материковою глиною і на цьому місці будують нове житло) дозволяють говорити про присутність східних рис домобудівництва на городищі. У спорудах і культурному шарі було зібрано кераміку XIII-XIV і XV ст. Були проведені роботи на городищі оточеному земляним валом і ровом з напільного боку, що розташовується на мису над гирлом р. Вишенька біля лікарні ім. Ющенка. На цій площадці зроблено розріз валу і рову, який дав цікаві спостереження щодо конструкцій валу і часу його спорудження. Конструкція валу складалася з дерев'яних городень забитих обпаленою глиною змішаною з землею, що характерно для оборонних споруд давньоруського часу. З внутрішнього боку валу розкопано частину поглибленої у материк споруди, що входила у стінку траншеї. Нажаль, виявити її конструкцію не вдалося, бо вона була зруйнована похованням. Можливо, вона відноситься до клітей, що знаходилися з внутрішнього боку валу. На городищі знайдено кілька фрагментів кераміки XIII і XIV-XV ст.

Таким чином, підсумовуючи на підставі короткої характеристики розглянутих городищ XIII ст. на Поділлі, можемо сказати:

Монгольська навала не зупинила подальшого історичного розвитку Поділля, про що говорять культурні нашарування на городищах середини XIII ст. і збережені укріплення.

Розглянуті городища Подністров'я свідчать про активну діяльність Данила Галицького по спорудженню мережі захисних оборонних укріплень на Пониззі з метою колонізації краю і боротьби з золото ординцями з новим центром у Кам'янці-Подільському.

Тільки активна діяльність Данила Галицького спонукала Бурундая надати наказ про знищення укріплень, оскільки на Побужжі (Вінниця) продовжується активне заселення укріплених поселень.

Список використаної літератури:

1. Грушевський М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века // Университетские известия. – К., февраль, 1890. – С. 1-33.
2. Пلامеницька О. Початок мурованого будівництва на Поділлі // Архітектурна спадщина України. – К., 1994. – № 1. – С. 39-57.
3. ПСРЛ. – СПб., 1843. – Т. 2. – С. 350.
4. Антонович Н. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – К., 1885. – Т. 1. – С. 4; Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Литовской Руси при Ягеллонах. – К., 1901; Його ж. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. К., 1903; Любавский М. Литовско-русский сейм. – М., 1901; Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии 1569 г. // Архив Юго-Западной России. – К., 1890. – Ч. 7, Т. 2.; Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. – СПб., 1894; Його ж. Правоспособность литовско-русской шляхты // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб., 1908. – Т. 3, 5-7; Грушевський М. Історія України-Русі. – К., 1993. – Т. 4, 5, 6; Григор'єв-Наш С. Поділля. Географічно-історичний нарис. – К., 1919. – С. 56-57; Молчановський П. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года // Сборник сочинений университета св. Владимира. – К., 1886. – Вип. VII. – С. 147;
5. Сіцінський Є. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVII ст. – К., 1928.; Його ж. Замки Кам'янець-Подільської області. – Кам'янець-Подільський, 1924. – С. 87.; Його ж. Археологическая карта Подольской губернии. М., 1901.

6. Батюшков П. Подолия. Историческое описание. – Спб., 1891.
7. Гульдман В. Памятники старины в Подолии. – Кам'янець-Подільський, 1901.
8. Пламеницька О. Початок мурованого будівництва...; Лопушинська Є. Меджибізьська фортеця. Історія створення ансамблю в світі останніх досліджень // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський, 1993.
9. Нельговський Ю. Замок у Збаражі // Українське мистецтвознавство. – К., 1967. – Вип. 5.; Його ж. Некоторые особенности замков подольских земель Украины XVI – нач. XVII вв. // Архитектурное наследство. – М., 1979. – Вып. 27.
10. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. – Львів, 1997.
11. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVI ст.). – К., 2001. – С. 111.
12. Віктор Вечерський. Фортеці й замки України. – К., 2011. – 663 с.; К.Липа. Під захистом мурів (з історії української фортифікації X–XVII ст.). – К., 2008. – 183 с.; Олексій Глушок. Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.). – К., 2009. – 124 с.
13. Antoni I. Zameczki podolskie na kresach multanskich. – Warszawa. 1881. – 308 s.
14. Zrodla dziejowe // Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894-1897. – Т. 20-22.
15. Czolowski A. Zamki wojewodztwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 235 s.; Його ж. Dawne zamki i twierdzenia Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – 70 s.; Prusiewicz A. Zamki i fortece na Wołyniu. – Luck, 1922. – 10 s.; Przedziecki A. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841. – Т. 1. – 213 s. .
16. Krol A. Zarys historii budownictwa obronnego i wojskowego w dawnej Polsce (od VII do początku XIX wieku) // Budownictwo wojskowe 1918 – 1935. – Warszawa, 1936. – 574 s.
17. Guerquin B. Zamek Jazlowiecki // Studia I Materiały do Teorii i Historii Architektury I Urbanistyki. – Warszawa, 1960. – Т. 2. – 167 s.
18. Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцом. – К., 1999. – 252 с.; Кучера М. П. Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі // Археологія. – К., 1965. – Т. XIX. – С. 201-214.
19. Винокур І., Горішний П., Бакота. – Кам. Подільський, 1994. – 363 с.; Погорілець О., Стопенчук С. Про початок систематичного вивчення замчища “Ракочі”, розташованого поблизу смт. Меджибожа Летичівського р-ну Хмельницької обл. – К., 2001. – С. 48-53.; Виногородська Л. Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Старокостянтинів Хмельницької області // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Л., 2002. – С. 18-24.
20. Сіцінський Є. Замки Кам'янець-Подільської області. – Кам'янець-Подільський, 1924. – С. 53.
21. Археологія Дунаєвщини. – Хмельницький, 1992. – С. 26-27, 52.
22. Там саме. – С. 27.
23. Там саме. – С. 52.
24. Є. Сіцінський. Археологическая карта Подольской губернии. – М., 1901.
25. Є. М. Пламеницька. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 137, 144; Її ж. Початкові етапи будівництва Кам'янець-Подільського замку // Матеріали Третьої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1970. – С. 141-143.
26. П.А. Раппопорт. Оборонительные сооружения Западной Волыни XIII-XIV вв. // Swiatowit. – Warszawa, 1962. – т. XXIV. – S. 619.
27. Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М., 1962/ – Т.П. – С. 394; Григор'єв-Наш С. Поділля. Географічно-історичний нарис. – К., 1919. – С. 56-57.
28. Ольшевська летопись // ПРСЛ. – М., 1980. – Т. 35. – С. 186.
29. Болтанюк П., Кулішова А., Мегаєв В. Історія розвитку Вірменського бастиону // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та інші]. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 152-157.
30. Пачкова С.П. Давньоруське городище Гринчук на Дністрі // Археологія. – 1979. – № 32. – с. 78-96.
31. Там само.
32. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса: «Астропринт», 2004. – С. 109.
33. Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-50 рр. XIV ст. // Україна в минулому. – Вип. 5. – К., Львів, 1994. – С. 32-62.
34. Л.І. Виногородська. Замки XIII-XV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура). – К., 2008. – С. 335-343.
35. Л. І.Виногородська. До питання про час виникнення м. Вінниця (за матеріалами археологічних досліджень) // Вінничина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. – Вінниця, 2009. – С. 117-122.